

24/11. 5X. 1966 \$ 1.00

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ

АНТІН БУЖАНСЬКИЙ

РІКА ПРИП'ЯТЬ ТА ЇЇ ДОПЛИВИ

СТАРІ ВОДНІ ШЛЯХИ МІЖ ДОРІЧЧЯМ
ЧОРНОГО МОРЯ І БАЛТИКОМ

ВОЛИНІЯНА XV.

Вінніпег

—

1966

—

Канада

diasporiana.org.ua

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
За редакцією М. Л. Боровського

АНТІН БУЖАНСЬКИЙ

РІКА ПРИП'ЯТЬ ТА ЇЇ ДОПЛИВИ

Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком

(Географічно-археологічна студія)

ВОЛИНІЯНА XV.

Вінніпег — 1966 — Канада

Накладом спонзорів: М. Боровського, І. Гордіюка, М. Данилюка
і В. Шиприкевича.

RESEARCH INSTITUTE OF VOLHYN
Editor-in-chief — M. L. Borowskyj

ANTIN BUZANSKYJ

THE PRYPIAT' RIVER
AND ITS TRIBUTARIES

Old water ways between the Black Sea and the Baltic

(A geographic-archaeological study)

VOLHYNIANA XV.

Winnipeg — 1966 — Canada

Published and generously financed by M. Borowskyj, I. Hordiuk,
M. Danyluk, V. Shyprykevich.

КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПОЛІССЯ

Географічна зона Полісся розташована в крайній півн. західній і північній частинах України. Південна границя Полісся з заходу на схід проходить приблизно по лінії Володимир Вол., Рівне, Шепетівка, Житомир, на Київ-Глухів. Простір, що його займає Полісся є коло 1,250.000 гектарів. Орошає його багата у води ріка Прип'ять з своїми багатьма притоками.

Чудовий опис Полісся подав письменник Федір Одроз, поліщук: „Весна. Поліські болота вкрились гарячим морем золотих цвітів лоташу, над яким скиглять гайки, покрикують пекагі, туркають казки, і стоміліоновим вереском режвають жаби. Між золотим морем лоташу поважно бродять біло-горні бузьки, лапаючи жабів. А у везорі: до хору згаданих пірнагів долугуються мільони солов'їних тьожкань. Над усім домінує бас пугага; його „пугу” лине над болотяним простором на кільометри довкруги”...

Доісторична доба Полісся досі мало вивчена і досліджена. Щастя хотіло, щоб дослідженням цієї, „Богом і людьми забутої землі”, занявся її уродженець А. Бужанський, археолог, який у свій дослід, крім ґрунтового знання, вклав теж багато серця.

У своїй розвідці, що її подаємо, автор поставив собі завдання відтворити один дуже важливий змаг прадавніх мешканців тієї країни а саме — спорудження крізь всі ці мокляки, ріжки та озера водних шляхів для зв'язку із зовнішнім світом, відомих під назвою „Із варяг во греки”.

Досліджуючи терени тих водних шляхів, автор твердить, що цей край від зарання своєї історії не стояв пустою, а що там ще в передісторичних часах жили люди, що належали до різних норманських та фінських племен, а між ними знайшов він і сліди тубільцих слов'янських племен, ймовірно поантських слов'ян.

В часах переселення народів, що позались десь коло 250 р. н. е., коли на територію України гасто йшли зі сходу різні козівники і руйнували антську державу, багато слов'ян у ті і дальші лихоліття мігрувало на Полісся.

З того часу життя на Поліссю знагло пожвавилось. Слов'яни, які тоді стояли на вищому культурному рівні, поволі асимілювали тубільців або відтиснули їх на схід до Волги. По якомусь часі на Поліссі знаходимо вже оформлені в роди скупчення слов'ян таких як кривізі, дреговизі (предки білорусів), та деревлян, бужан, сіверян і инш. (предків українців). У пізнішому часі тут вже оформлюють свої князівства: Пінське, Турівське, Полоцьке. Ко-

ли ж на базі племені полян утворилась сильна держава з осередком у Києві, то ціле Полісся увійшло в обсяг впливів тієї одноплемінної Київської держави.

Через Полісся, згаданими водними шляхами, відбувалась інтенсивна вимінна торгівля. Воно постагало Київській державі такі свої продукти і їх вироби як дерево, хутряну звірину, водну птицю, рибу, мед і віск, буриштин, шкіри, смолу, зовни, байдаки, глиняні вироби тощо.

Після таких визначних володарів Київської держави як Олег, Ігор, Ольга, великий князь Володимир а після нього його син Ярослав Мудрий, поклали багато праці в розбудову водних шляхів і взагалі у всесторонню розбудову Полісся. За їхнього володіння там постало багато різних майстерень, побудовано цілий ряд укріплених городів і різних охоронних станиць, що берегли країну.

Але після зергової навали половців, які довго плюндрували Київську державу, перетяли водні шляхи а Дніпрі а по них московський князь Андрій Боголюбський дощенту зруйнував Київ, держава погала підупадати. Тоді ціле Полісся входить до Литовсько-Руської держави.

У 13 стол. знову з Азії наїхали ще грізніші козівники татари, вони зруйнували Київ і край, вдерлись було аж на Полісся, пограбували городи: Мозир, Турів, Пінськ, Городно і повернули в степи. Довго боролись наші князі з татарами. Після татар прийшли війни з Польщею.

За козацьких часів Полісся дало досить зисельні кадри козацтва, що боролося проти польського панування. На Поліссі під місцевістю Лоевим згинув у бою з поляками один з найкращих козацьких лицарів, близький друг гетьмана Богдана Хмельницького, полковник Михайло Крижевський.

Після розвалу історичної Польщі, Полісся попадає під владу московщини, і залишається під нею аж до першої світової війни. Після закінчення цієї війни і революції в Росії та створення Української держави, по договору в Берестю, частину Полісся віддано відновленій Польщі а частина відійшла до Української Народної Республіки. Внедовзі після війни УНР з більшовиками, по Різькому договору, решту Полісся включено в новостворену УРСР.

По закінченню другої світової війни, ціле Полісся опинилось в рямах ССРСР з тим, що його півн. частину з такими важливими українськими осередками як: Пінськ, Берестя, Дрогизин, Кобринь, Лунинець, Столин та інші прилучено до Білоруської ССР.

Р е д.

РІКА ПРИП'ЯТЬ ТА Ї ДОПЛИВИ

Ріка Прип'ять, правий доплив Дніпра, бере свій початок недалеко села Головня в західній частині Волині, на межі волинських крейдянних формацій. Твориться Прип'ять з кільканадцяти потічків на просторі великого болота т. зв. „Тенетисько”. Пливучи кількома відногами на північний схід, ріка часто губиться в розлогих мочарах і трясовиськах, на яких не бракує малих озерець, — т. зв. „вікон”. Далі ріка тече, кількома відногами, в напрямку містечка Ратне і тут власне приймає назву Прип'ять.

Назва ріки — слов'янська — походить можливо від слова „припадъ”, що означає тепер у білоруській мові перепадисте місце або трясовисько[31]*), або може походити також від урочища „Перепеть”, горбка положеного на полудне від озера Тур, що знаходиться між прип'ятьськими болотами.

Пливучи від Ратна на північний схід, в околицях села Невір, ріка творить цілу сітку відног дуже типових для поліфуркаційних явищ**), що часто виступають на Поліссю. Від села Ветли ріка повертає на схід, перепливає через озеро Любязь і протікає на північ від озера Небель, з котрим лучиться багатьома відногами, з них найбільша Струмись. Далі на схід Прип'ять тече лябіринтом рік і річечок до устя р. Стиру і далі кількома річищами, міняючи часто свій напрямок. Прип'ять також приймає багато приток з котрих важніші: полудневі — Вижівка, Турія, Стохід, Стир, Горинь, Ствига, Свиноводи, Уборть і Сколодинка, а від півночі — Піна, Ясельда, Бобрик, Цна, Лань, Глуха Лань, Случ, Птича, Іла, Ненач і багато дрібніших потічків і річечок. Пливучи далі, в сторону Мозиря, ріка міняє свій характер; низькі болотністі береги уступають місце високим, що творять від Мозиря до Загорань т. зв. Мозирську горбовину. Ще перед впадом до Дніпра Прип'ять приймає від полудня

---

*) Цифри в квадратних дужках означають число книжки в списку джерел, поданому в кінці праці.

**) Біфуркація — сполучення двох річних сточищ через один доплив; Поліфуркація — сполучення кількох річних сточищ через один доплив.

ріки — Желонь і Уж, а від півночі ріки — Вить і Брагінку.[37]

Перепливаючи широкою долиною з заходу на схід на протязі 748 км., ріка Прип'ять займає басейн величиною 114.300 км.² [45]. Спад в ріці дуже незначний і течія дуже лінива. За обчисленнями інж. Гарасевича, на 579 кілометрах бігу, від Пінська до устя, спад ріки виносить заледве 37 м. На цілій своїй довжині, від Ратна до устя, Прип'ять досить глибока і майже не має бродів. Широкий перевіз через ріку відбувається за поміччю поромів, як напр. під Туровом, Петриковичами і Мозирем. Найвищий позем води припадає на міс. березень і квітень, а замерзає ріка з початком грудня, а скресає — при кінці березня, так що Прип'ять буває покрита льодом около чотирьох місяців [45]. Постійні мости є лишень у верхнім бігу Прип'яті: в Ратні, коло містечка Любязь і на відтинку Невель — Морочно.

Залізничний міст на Прип'яті є лишень на шляху, що лучить Волинь з Білоруссю, між Столином і Лунінцем. На цілім просторі між Ратним і устем глибина ріки дуже різна і часто по весняних повенях міняється: знаходяться плитші місця і кількадеметрові заглибини. На дні ріки часто знаходяться колоди і цілі дерева, що підчас посухи утруднює сплав тратв. Ширина ріки в верхнім бігу до 30 м. і около 250 м. в нижній течії. Судна доходять до Пінська і далі т. зв. Королівським каналом до Буга. [37] Під сучасну пору природними пристанями є: Мозир, Петриків, Сілець, Стрільськ, Туревичі, Варварів, Норовля і Чернобиль.

За княжих часів пристанями були чисельні „погости” над Прип'яттю і її допливами. Назви „погост” затрималися на Поліссю і до цього дня в назвах чисельних сіл і урочищ.

Водна комунікація по Прип'яті і її допливах відбувається при допомозі берлин, обиряків, крип, лодок, чайок, шугалій, дубів, човнів і ком'яг.

Як згадано вище, Прип'ять приймає дев'ять більших річок, що плывуть з Волині, з них Стир і Горинь заслуговують на спеціальну увагу. Це найбільші ріки Волині та

полудневого Полісся і вони своїми джерелами сягають межі Поділля. Верхній біг цих рік зближається до джерел таких подільських рік як Бог і Серет.

Від півночі Прип'ять приймає дев'ять більших рік полудневої Білорусі; з тих рік Случ впливає з мочарів, що лучать її з допливами Німана, а ріка Ясельда впливає з розлогих водних застоїв (де правдоподібно існують біфуркаційні явища), з котрих бере свій початок і доплив Німана, ріка Щара. Від заходу джерела Прип'яті і Піни зближаються до Буга і його допливів.

Таке географічне положення Прип'яті і її допливів між Дніпром і Бугом вже від найдавніших часів зв'язувало водну систему цих рік в могутній водяний шлях між басейнами Чорного і Балтійського морів, як рівнож її полудневі артерії з такими допливами Чорного моря як Бог і Дністер. [5]

На заході можливості пов'язання двох річних систем, цебто Дніпра через Прип'ять і Висли через Буг, оправдують себе тим, що джерела Прип'яті знаходяться ледве кілька кілометрів від середнього бігу Буга, а ріка Піна впливає з великого болота, що при високім поземі води перемінюється в озеро, і своїми водами живить також ріку Мухавець, правий доплив Буга.

Таким чином ціла водна система Полісся, з головною рікою Прип'яттю і її полудневими, північними і західними допливами творила потужну систему водних шляхів, що в'язали шлях „із Варяг во Греки” з старим водним шляхом Буг — Висла — Балтик.

Полісся, що розляглося по обох сторонах Прип'яті і нижніх течій її допливів, характеризують розлогі пущі, (чи рештки пущ), монотонні, піскуваті терени і багна, з долинами рік слабо виявленими, широкими і дуже заболоченими з розвиненою сіткою чинних і старих завмерлих річищ. Характерні для краєвиду чисельні, досить плиткі, великі і малі озера, що виступають переважно в західній частині Полісся, як також досить часте явище творення млаковин.

Свій краєвид Полісся завдячує льодовому періодові, коли то води, що спливали з відступаючого ледівця, від-

кладали тут прошарки глини і піску. Чоло ледівця позначилося на Поліссю довгим пасмом морен, що тягнуться від долини Буга на заході і доходять на сході до лінії Бережниця — Дубровиця над Горинем. В поледівцевім періоді еолічні і ерозійні процеси ще більше вирівняли поліський рельєф.

Зандрові піски, що покривають західне Полісся, лежать на крейдянім підкладі і на поледівцевих глинах, що не пропускають води. Тут власне потворилися великі і малі озера: Світязь, Пульмо, Шацьке, Любязь, Небель, як також чисельні розливи плитших вод, на котрих в пізніших геологічних епохах почали поставати млаки, трясовиська і багна. Від розливів вод підчас вогкіших і тепліших періодів, поліські піскові надми, вже покриті травою чи лісом частинно покривалися водою чи перемінювалися в болота.

Східне Полісся свій болотнистий і надмовий краєвид завдячує підкладові кристалічної скали, яка в тій частині Полісся творить невидний підземний горб, званий „Скитським порогом”. Ядро цього порогу складається з гранітів і є продовженням старого перед-палеозойського масиву, що виходить під поверхню в околиці Сарн, і переходить під долиною Прип'яті на північ. В частині, положеній на північ від Прип'яті, на цім відтинку ледівець лишив свою чолову морену в формі ланцюга горбків і моренових піль, засіяних кругляками і наносним кременем.

Властиво цей мореновий краєвид Полісся представляється дуже ріжнородним. Високі моренові горби, попере́тинані замкненими долинами і озерами з виразно зазначеними долинами рік, уріжнороднюють плоску і монотонну поліську рівнину. Грунти тут теж дуже ріжнородні: піскуваті, піскувато-рінякові, піскувато-глинясті, а на горбах каменисті морени. [42]

На передпіллю чолових морен в піщано-глинястих грунтах часто знаходиться мінерал бурштин в формі великих чи малих коруватих куснів, що часом доходять до 2—3 кг. ваги. Підкладом поліських чолових морен, як і донної морени на північ від Прип'яті, є переважно глини, що часто виходять на поверхню в долинах рік. Ці глини

дали основу для розвитку поліського гончарства вже від найдавніших часів (Турів, Городня).

На північ від паса чолових морен простягається зона донної морени через котру пропливає ріка Прип'ять. Це терен невеличких горбків. Долини рік мають плоскі береги, розлогі травянисті болота і моховиська характеризують правий і лівий беріг Прип'яті. І хоч на перший погляд ціле прип'ятське Полісся виглядає монотонно і однаково, одначе при ближчій обсервації можна цей край поділити на кілька відмінних географічних районів.

Коло джерел Прип'яті і на північний схід межі Прип'яттю і рікою Мухавцем розлягаються мочарі і млаковини, з котрих беруть свій початок ріки Прип'ять і Піна. На північ від Піни, аж до Ясельди, положений край, що його звуть Загороддям. Загороддя займає досить високий і плоский вододіл і є найгустіше заселеним районом Полісся. На схід від Пінська, по обох сторонах Прип'яті простягається цілком плоска рівнина, тільки час від часу поперерізувана пісковими надмами. Край цей через неурожайність ґрунту, величезні болота і підмоклі пущі заселений дуже слабо. Перерізує його від полудня до півночі, вздовж ріки Горині т. зв. Надгоринський Клин, що доходить до міста Висоцька і вузьким пасочком тягнеться далі майже до устя Горині; клин цей від найдавніших часів був густо заселений.

На схід від надгоринського клина аж до долини ріки Уборть простягається край непроходимих болот, трясовиськ і підмоклих пущ. Цей терен, що до недавна звався „Болото-чари” або „Чортів ліс”, знаний був ще з княжих часів тим, що через нього не було дороги на схід. Ці терени розділюють західне Полісся від Овруцького Полісся, положеного над рікою Ужем. Ця частина Полісся зв'язана з найдавнішими діями Києва, як Земля Деревлян, і тому часто називається київським Поліссям.

Характер Полісся — країни потопаючої в пущах, низинної, заболоченої, поперерізуваної безчисленими річками і річечками, країни великих озер, розлогих піскових надм, без якихбудь шляхів, мостів і бродів, країни відрізаної від цивілізації, але заселеної людьми, які стояли

через те на низькій шаблі цивілізації, причинився до того, що Полісся уважали за якусь пустелю, в котрій на людину чигали лишень різні зрадливі небезпеки. Ще гірше представлялася справа розуміння історичного розвитку матеріальної і духової культури цього краю. Вона уважалася країною, що лежала на краю історії, країною, в котрій нічого не діялося і врешті — країною, що не має історії. Завданням цієї праці буде спроба довести, що цей погляд невірний.

**

Про дуже раннє заселення Полісся і правдоподібність поселення на нім народів, що напливали сюди з полудня і заходу, свідчать передовсім умови гідрографічні і кліматичні, як також археологічні знахідки, що походять з Полісся.

По відході третього ріського ледівця терени Полісся не були ще так заболоченими, як в пізніших часах. Підсоння Полісся було сухе і холодне. Групи мисливих, які посувалися на землі пізнішого Полісся, опанували пас чолових морен і піскові надми. Були то племена солютренської культури молодшого палеоліту; вони лишили сліди свого побуту в виді виробів з крем'я, що їх часто знаходиться в піскових надмах (Сераховичі, Стара Гута, Смідин, Сушки). [46] До цього ж періоду, або дещо пізнішого, треба віднести багату стоянку над озером Небель.¹⁾

По відході ледівця з Європи і зв'язаних з цим кліматичних змін, а в парі з тим і змін у світі рослинним і звіринним, Полісся відвідували щораз частіше групи мандрівних мисливих і рибалок. Залишені по ледівці плиткі озера і розливи вод були багаті на рибу і водяну птицю, а це заохочувало заможних оселятися тут на прибережних піскових надмах.

В міру висихання Полісся на зандрових полях починають творитися піскові надми. В той час розвивається на Полісся свідерський промисел (мезоліт), що виріс з старих промислів молодшого палеоліту. Чисельні стійки і знахідки, кремінного знаряддя, що належать до тої культури,

---

¹⁾ Досліджування Краківського і Полянського в 1933 році.

стверджено на надмах в селах Кримне, Грядки, Річиця, як також на надмах, що простягаються вздовж ріки Прип'яті.

З кінцем періоду йолдія, коли ледівець відсунувся на Скандинавський півострів, на терені Полісся розвиваються мезолітичні культури, творцями яких були народи, що правдоподібно прийшли з полудневого заходу. До сукупности промислів, що в той час розвинулися на Полісся, належали вироби тарденуазької культури. Кремінне знаряддя, що належить до виробу народів цієї культури, виступає на надмах середнього Бугу і надприп'ятського

Річка Прип'ять у нижній течії. (За О. Маринич)

Полісся.²⁾ В добі пізнішого розвитку цієї культури підсоння ставало щораз теплішим і вологим. Піскові надми Полісся покриваються в той час лісами; на дні плитких застоїск і озер починає творитися торф, дно поліських рік щораз більше замулюється; це спричиняє піднесення позему рік і починається заболочення величезних просторів плоских річкових долин. Тому пам'ятки з доби неоліту

²⁾ Досліджування О. Цинкаловського в роках 1930—1935.

і ранньої бронзи знаходяться часто під верствою торфу в долинах поліських озер і рік.³⁾

В добі літорину, коли через обниження позему сухо-долу, солоні води океану знаходять доступ до Балтицького моря, на Поліссяю появляються племена компінської культури.

В добі культур стяжкової і мальованої (трипільської) кераміки хліборобське населення цих культур правдоподібно не дійшло до Полісся, що не надавалося для хліборобства і лишень пастуше населення культури лійкових келихів зайняло частину західнього Полісся, шукаючи тут випасу для скота. Пам'ятки цієї культури (кераміка) були знайдені в селах Град'є, Невір, Сераховичі і Вілька Щетинська, Камінь-Коширського повіту.⁴⁾

З кінцем неоліту на Поліссяю з'являються народи культури шнурової кераміки. Населення це залишило на поліських надмах чисельні пам'ятки свого побуту в виді кераміки, камінних сокирок з гострим і похилим вістрям, і кремінні вістря до списів. Ці пам'ятки зустрічаємо на багатьох піскових надмах в повітах Любомельським, Ковельським, Камінь-Коширським, Луцьким і Сарненським.

Рівночасно з появою на Поліссяю народу, що виробляв, чи вживав шнурову кераміку, від півночі, чи північного сходу приходить населення кочовничо-мисливське, яке належало до круга пра-фінських культур. Прихід цих народів припадає на час повторного висихання поліських болот. Згадана культура розвивається на білоруським Поліссяю, звідки походять знахідки кераміки оздобленої ямочками і заглибленими пасочками на цілій поверхні начиння. На полудневім Поліссяю пам'ятки, що належать до цієї культури виступають в Куражі, Сарненського повіту, Хабарищу і Нуйні, Камінь-Коширського пов. Культура пра-фінська мала вплив на формування тжцінецької культури, пам'ятки якої зустрічаємо по цілому Поліссяю.

При кінці періоду бронзи збільшується сталий вплив праслов'янського населення лужицької культури на східні терени. Пам'ятки лужицької культури з того періоду

³⁾ Досліди О. Цинкаловського в роках 1930—1935.

⁴⁾ Досліди О. Цинкаловського і Г. Полянського в роках 1933—1934.

зустрічаємо в повітах Ковельським, Любомельським, над Стиром і рідко над Горинем. Хоча часом бронзові вироби, типові для лужицької культури, зустрічаємо і далеко на схід від відомих нам границь її поширення — над Дніпром і Ужом. [38]

Вплив племен лужицької культури і вимішування їх з племенами висоцької культури на терені Волині, а можливо, що й Полісся, викликає міграцію цих племен на схід в долину ріки Десни. Культура висоцька була правдоподібно культурою праслов'янських Неврів, про котрих згадує Геродот. Племена висоцької культури жили вздовж полудневих допливів Прип'яті і використовували ці водні шляхи, щоб доходити до середнього Дніпра, переходили його і розселялися вздовж ріки Десни. (Будині).

Шлях, що в'яже Припять з Дніпром і Десною, відогравав поважну роль в розселенні праслов'ян на лівім березі Дніпра. Свідчить про це подібність глиняних виробів з того часу, що зустрічаються в доріччях Прип'яті, Десни і середнього Дніпра.

Від Геродота довідуємося [9], що на одно покоління перед походом Дарія на Скитів Неври змушені були залишити свій край через появу маси змій, що прийшли з північних пущ і оселилися між Будинами, котрих землі знаходилися над Десною. Похід проникання слов'янських племен в долину ріки Десни дуже добре представлений в Атласі „Перед-Історія Слов'ян” виданім проф. К. Яжджевським [49]. Якщо справді було так, як згадує Геродот, то це була б перша історична згадка про міграцію праслов'ян на наддніпрянські терени в долину ріки Десни.

Коли ми при Геродоті, то варто навести його характеристику краю Будинів. В книзі „Повість про Скитів” Геродот подає, що Елини називають, що правда, також Будинів Гелонами, але цілком не слушно. Цілий їх край порослий різними лісами. В найгустішім лісі є розлоге і велике озеро, оточене мочарами і очеретом; там ловлять видри та бобри і ще звірята з кантястим лиском. Футром цього звірка обшивають кожухи, а його ядра помічні при лікуванню матиці [9].

У ранньо-римській добі надприп'ятські терени були вже не лишень тереном мисливських і рибацьких виправ. З тої доби знаходимо там оселі і цілопальні кладовища в околицях Пінська, Турова і інш. місцевостей.

Пам'ятки, що належать до найстаршої фази розвитку зарубінецької культури, зв'язані з над-прип'ятським Поліссям і прослідити їх можна далі на Заході. Чисельні і розлогі могильники з зарубінецькими пам'ятками докладно описані в цінній праці проф. Ю. Кухаренка [15]. Цілком правдоподібно можемо припускати, що між землями Волині і долиною ріки Прип'яті, в добі раннього Риму, вже існували давні культурні зв'язки [49]. Поширення зарубінецької культури в найстаршій періоді її розвою на теренах вздовж Прип'яті можемо зв'язати з інфільтрацією західних і полуднево-західних елементів на землі середнього Дніпра.

Про землі над Прип'яттю, на захід від Дніпра, маємо згадку з початком нашої ери, коли то плем'я готів пересувалося з-над Балтику до чорноморських степів і змушене було перейти через край Ойкум, край великих болот, густо поперерізуваний чисельними ріками.

Правдоподібно мандрівка готів відбувалася долиною Висли і Бугу, звідки вони скерувалися на полудневий схід через Полісся, що можемо ідентифікувати з краєм Ойкум, а чисельні згадані ріки були допливами Прип'яті (Вижівка, Турія, Стохід і т. д.). Через край Ойкум переходила дорога на Волинь і Поділля, а звідти на причорноморські степи. Була це мабуть найстарша суходільна дорога з-над Балтику до Чорного моря. Германські прихідці, які затрималися на чорноморських степах, мабуть не зривали зв'язків з своїми побратимами над Балтиком, про що свідчать археологічні знахідки на західнім Поліссю. І так на тім шляху, над рікою Гурією в Ковельському повіті, на полях села Сушично знайдено кілька залізних вістр до списів, а одно з них з інкрустованим рунічним написом. Напис цей був відчитаний проф. Віммером як „Тілаеріндас", що в готській мові означає „тугий їздець". [34].

Рунічне готське письмо постало на полудні України під впливом латинського і грецького письма по довším

побуті готів над Чорним морем і звідти, очевидно, вістря з рунічним написом було занесене на терен західнього Полісся в III чи IV ст., коли то піші чи кінні ватаги готів спорадично переходили через Полісся до Балтики. Походи ці мали не лишень військовий характер — вслід за військом ішов, звичайно, і купець. Товар, що можна було здобути, чи купити на півночі — це футра таких звірят як куни, бобри, видри, рисі і т. под., а також віск і мед. Поліські пущі, багаті в хутряну звірину, віск та інші товари, напевно мали доставців тих товарів на чорноморські ринки. Між тими товарами знаходився можливо і поліський бурштин.

Знахідки бурштину на Полісся звернули на себе увагу ще в половині минулого століття. Т. Чацький в своїй праці “О Литевских і Польских Плавач” згадує, що в поліських багнах знаходиться бурштин. В 1847 році, при будові залізниці, знайдено бурштин коло міст Любязь над Любязьким озером [37]. Перед першою світовою війною знахідкам бурштину на Полісся присвятив свою працю геолог П. Тутковський [43]. Бурштин на Полісся виступає переважно в околицях чолової морени. Не пошукуючи спеціально за бурштином, автор цих рядків відкрив в 1933 році скупчення великих куснів бурштину в околицях сіл — Сераховичі і Секунь в Ковельському повіті і дрібніші кусники на осипах чолової морени — в Сарненщині. Знахідки більших куснів бурштину описані Тутковським походять з околиць Пінська, Берестова над Случем, з села Боровник Луцького пов., з Клесова, з околиць Бережниць і Дубровиці над Горинем, м. Любязі Пінського пов., з Нуйна в Камінь-Коширському повіті, Глушкевич Мозирського повіту і інших місцевостей [40].

Випадкова знахідка бурштину коло села Серахович (Ковельщина) підтверджує припущення, що поліський бурштин був предметом розшуків купців-скупщиків цього „каменя” для продажу на провінційні ринки римської імперії в III—IV ст. В 1934 році, підчас копання рова через забагнену долину, що лучила два озера коло згаданого вище села, видобуто було з верстви торфу човен-довбанку, на дні котрого знайдено кілька більших куснів бурштину,

шкуряну торбинку з срібними римськими динарами і „заржавіле залізо” (мабуть зброя). Знахідка куснів бурштину разом з римськими грішми на терені західнього Полісся в безпосередній близькості до Прип'яті, промовляє за тим, що римські купці, або їх місцеві доставці, запускалися, очевидно, в глук поліських пуш, для скупу бурштину від місцевого населення. Кусні бурштину збираю мабуть в більшій кількості на валах чолової морени.

З поліських пуш походили також пошукувані тодішнім військом коні „тарпани”, що про них згадує літопис XII століття, описуючи полювання великого князя Володимира Мономаха на дикі поліські коні [35].

З Полісся і через Полісся мусіли існувати постійні торговельні шляхи, котрими купці доходили до найдальших закутин цього краю. Ці шляхи ми можемо усталити на підставі знахідок чисельних скарбів римських монет і привозів, що значать ці шляхи вздовж волинських рік вглиб Полісся. Один з таких шляхів йшов мабуть через Поділля і західню Волинь рікою Бугом аж до західнього Полісся і джерел Прип'яті. Шлях цей йшов уздовж Дністра, потім допливом Золотою Липою аж до Золочева. У Верхобужі „волоком” лучився з джерелами Бугу. Промовляють за тим не лишень чисельні археологічні знахідки з того терену, але і назви місцевостей: Зборів, Поморяни, Дунаїв. Шлях цей позначений чисельними скарбами римських монет і імпортив вздовж тих рік, аж до джерел Прип'яті. Згадати тут треба такі знахідки скарбів: з Борацьких, Горохівського повіту, що складався з 50 кг. римських монет, скарб з села Брани, того ж пов. (два медаліони Траяна), скарб з Метелина, Грубешівського пов., з Ласкова на Володимирщині (медаліони, динари, імпорти), з Машова, Любомельського пов. (імпорти і монети), з Серахович, Ковельського пов., римські монети з Світязі і Дрогичина Поліського, скарб з Березова, Берестейського пов., з Висоцька, Казимірки, Кривчиць, Пінська і інш. [15].

Багато даних промовляють за тим, що другий водний шлях йшов до Прип'яті з Поділля через східню Волинь. Починався він над Чорним морем при устю ріки Бог і йшов

у гору цією рікою до допливу Бога — Бужка і через урочище „Западлина” отриманий був волоком з верхнім бігом ріки Случ. Згадуваний волок не був самотнім місцем, через яке можна було дістатися до верхнього бігу Случі і Горині. Було там мабуть більше просмиків між тими ріками. Так у верхнім бігу Бога затрималася назва Волочиська. Сама назва ріки Случ, допливу Горині (від лучити, в'язати) промовляє за тим, що була це ріка, яка злучувала Чорне море з далеким Поліссям. Далі на північ, шлях цей йшов Горинем в околиці Дубровиці, Губкова, через Столин і Давидгородок, доходячи до ріки Прип'ять, недалеко старої столиці Полісся Турова, міста і оселі, початок котрих губиться в ері раннього заліза. Звідти цей шлях йшов уздовж північного допливу Прип'яті, Случі вгору і через Старобин доходив до м. Слуцьк. На північ від Слуцька в Олександрівських болотах лучився з рікою Лошею, допливом Німана. Шлях цей знаний ще з римських часів, затримав своє значіння аж до XIV віку, як це видно з короткої згадки новгородського монаха Єлифанія, що цю дорогою подорожував з далекого Новгород Великого до Чорного моря і Константинополя [16]. На цім шляху, як подає Татур, були знаходжені в різних місцях римські монети [40].

З відомих до тепер чисельних розкопок і випадкових знахідок на цім шляху, вичислимо лишень декілька. Це передовсім чисельні оселі з III—V віків у верхнім і середнім бігу Горині, Случі і Ікви (Матвіївці, Окнин, Свинюхи, Млинівці, Шумськ і ін.), далі тілопальні і кістякові кладовища, а також знахідки римських імпортованих (Деревляне, Новостав, Рудка, Вербки к. Ямполя, Зелений Дуб к. Шумська, Казарганець коло Турова над Прип'яттю, Старобин над Північним Случем, Круковичі, Лунинецького пов., Колки к. Дубровиці і т. д.) [46]. Окрім осель, кладовищ і римського привозного начиння, цей шлях позначений також чисельними скарбами римських монет (Олександрівка, Бегень, Аристов, Рівенського пов., Черниця, Городище, Велика Гульча, Звягельського пов., Будераж, Мощаниця к. Здобунова, Людвіполь, Казимірка, Губків, Костопольського пов., Новостав, Лопушня, Шумськ к. Крем'янця, Висоцьк, Столинського пов. над Горинем і ін.) [46 і 7].

Скарби римських монет зустрічаємо і на східнім відтинку Прип'яті, при самім її устю до Дніпра коло Чернобиля і в селі Андріївці, Радомишльського пов. на Київським Полісся [11]. Але не лишень грошеві скарби, чи привозне римське начиння значать шлях з Дніпра до Прип'яті. Про заселення краю вздовж Прип'яті в ранньо-римському періоді свідчать також полишені тими давніми жителями кладовища в околиці Турова на урочищу Казарганець, де відкрито 20 тілопальних урнових гробів. Подібне кладовище знайдене і в околиці Пінська і над допливами Прип'яті [41].

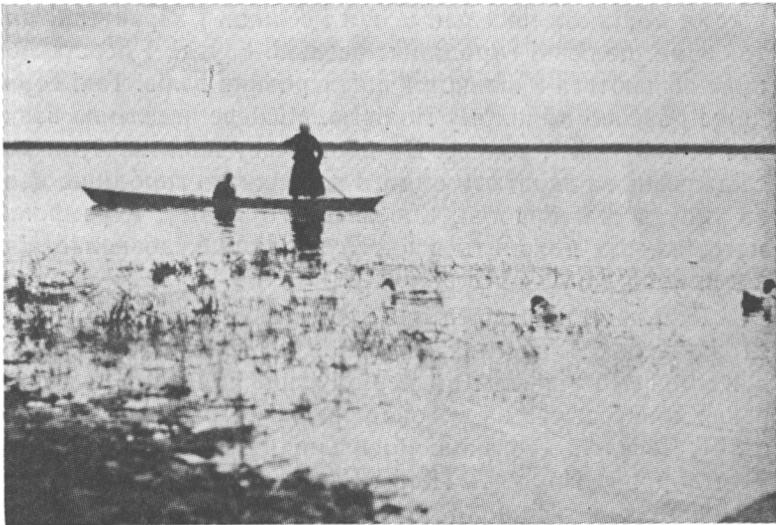
Ми вже вище згадували, що знахідки римських монет, або і цілих скарбів зустрічаємо коло джерел Прип'яті і її допливів і воднім шляху Прип'ять — Буг (Шацьк, Любомельського повіту, Березова, Берестейського пов., Лудин, Машів і т. д.). Монета Антоніна Пія з Машівського скарбу тепер в Археологічнім Музею в Лодзі.

Підсумовуючи всі знані нам знахідки з римських часів, що походять з над-прип'ятського Полісся і країв пов'язаних сіткою водних шляхів з Прип'яттю, можемо з великою правдоподібністю припускати, що вже в римським періоді ріка Прип'ять була широко використовувана як торговий водний шлях. Брак археологічних матеріалів з деяких місцевостей, що положені над середнім бігом Прип'яті, можна пояснити самим характером цього найбільш заболоченого відтинку Полісся. Місцями, де могли б затримуватися залоги човнів, чи суден мусіли бути високі сухі „груди” чи піскові надми над самим берегом ріки. А на протязі середньої Прип'яті, межі Туровом і Пінськом високі чи сухі береги віддалені від ріки на кілька, а навіть кільканадцять кілометрів і доступ до ріки є трудний. В безпосереднім сусідстві ріки на цім відтинку знаємо лишень два городища, одно з них Відіум-Город.

Найстарші городи положені над Західньою Прип'яттю, як Ратне, Ветли, Небель, Пінськ, Відіум Город, Турів, Городище, Мозир, як також чисельні погости не були археологічно досліджувані і тому ми не знаємо які несподіванки вони ще криють.

Одно можемо твердити з певністю, що на цілій довжині водного шляху Прип'яті починаючи від Чорнобиля на сході і аж до Ратна, Шацька і середнього Буга, увесь прилеглий терен, в періоді раннього середньовіччя, був густо заселений, свідками чого полишалися городища, могильники, скарби і монети. Про дуже давнє заселення над-прип'ятського Полісся свідчать також назви городів, сел, урочищ, курганових поховань, пущ, болот, назви певних відтинків рік, озер, просмиків, селищ, погостів і груд.

Зібраний автором топономастичний матеріал відноситься до дуже різних періодів історії цього краю так історичних, як і передісторичних.

Ріка Ясельда біля Городища на Поліссю
(За "Polish Countrysides").

Виступають тут назви фінського походження, як напр. назва лівого допливу Прип'яті — Цна, назва трацького походження ріки Стиру, назви індоєвропейського кореня як Стубло, Зульня, германського — Струміль, Полква, Черм, Вольф, Небель і Буг. Одначе переважають слов'янські назви: Прип'ять, Вижна, Піна, Турія, Стохід, Горинь, Случ, Ясельда і т. д. [31].

Ця різnorodність в назовництві Полісся, що відно- ситься особливо до назв рік і озер, постала мабуть в гли- бокій давнині і свідчить про те, що територія Полісся,, а особливо водні шляхи, були або теренами експансії різ- них племен і народів, або були використовувані як пере- хідні водні шляхи між доріччям Висли і Німана на півночі і Дніпром на сході.

По упадку держави готів і заняття причорноморських степів і зони лісостепу гунами, відбувається значне пере- сунення слов'янських племен в північно-західнім напрям- ку. В цій мандрівці важну ролю відіграли волинські ріки, як водні шляхи, що ведуть з полудня на північ. В часі VI і VII віку відбувається інтенсивне заселення Полісся. Над ріками постають чисельні осади і селища і характерні для тої доби, поліські городища: овальні, круглі, і перстеневі, що складаються з кількох концентричних валів. Такі горо- дища розсіяні по цілому Поліссю. Місцеве населення називає їх „кругляк”, колесо. До цього часу вони не були до- сліджувані, за винятком одного розораного городища цьо- го типу в селі Грабові, Ковельського повіту. Керамічний матеріал, що походить з цього городища, дозволяє від- нести його до VII—VIII віку н. е.

Далі наші відомости про слов'янське заселення Поліс- ся доповнюють чисельні курганові могильники, постання яких можемо віднести до періоду, що попереджав поши- рення християнства на обговорюваних землях цебто VI—X ст. ст. Чисельні курганові могильники затрималися у верхнім доріччю Прип'яті, Піни і Ясельди. Більші групи кругляків знаходяться коло міста Дрогичина, в селі Яловичах, Кобринського повіту, селах Осовиці, Андронові, Хабови- чах, Лехновичах і т. д. [26]. І хоч більшість курганів вже з кінцем XIX ст. була розорана, одначе залишилося ще ба- гато курганових груп неткнених людською рукою, що обіймають по кільканадцять, а навіть і по сто курганів. По обох боках середнього бігу Прип'яті від Пінська аж до Мозиря, курганові кладовища розсіяні густо-часто, так що їх можна зустріти на полях, лугах і в лісах кожної оселі і кожного городища. Образ цей не буде повний, коли не доповнимо його чисельними назвами таких урочиськ як

„могили”, „кургани”, „шведські могили”, „козацькі могили” і т. д.⁵⁾

Осібну групу монументальних пам'яток, що свідчать про тогочасну густоту заселення Полісся, як також виявляють оборонну систему його волостей, та оборонну систему водного шляху, що перетинав його з заходу на схід, є група городищ розміщених над Прип'яттю і над водними просмиками на лінії вододілу доріч Висли — Німана і Дніпра.

Не маємо змоги описати усі знані городища, що положені над середнім Бугом, Прип'яттю та її допливами. Тому згадаємо лишень деякі з них. Над рікою Бугом — старий город Берестіє — Бересть, Орепище над лівим допливом Буга — Зілявою, городище недалеко села Кієвець, далі городище над рікою Мухавцем і допливами в Залісся, Андронови, Озятичах, Городищу над каналом Піна-Мухавець, в Кобрині, Гірках і Брошевичях Кобринського повіту. До полуднево-західньої групи городищ над рікою Бугом і над болотом „Тенетиськом” належать городища в Головні, Городні, Опалин, Вільці Угрусській, Вижві, Смідині, Ратні і т. д. Не менш залюднена і забезпечена була західня і середня Прип'ять. Тут піднімалися вали старих городів в Пінську, Городищу, Любязі, Небелі, Городищу в пов. Камінь-Коширським, Городку, Грабові, Городку к. Маневич, Відюм Городі недалеко від Кажангородка над рікою Цною, Чорторийську, Варяжі, Степангородку над північною Стублою, Городці над Горинем, Давидгородку, Турові, Томашгороді над рікою Львою, Біловежі над рікою Переросля, Хильчичах к. Турова, далі в Куражі, Залужжю, Столині, Городні і багатьох інших, незнаних, розсіяних в пущах і недоступних мочарах.

Так більш менш представляється сітка городів у західній і середній частині надприп'ятського Полісся.⁶⁾

Окрему групу городищ і курганів зустрічаємо на сходнім, київським Полісся і сточах рік Уборть, Уж і Тетерев. До цієї ж групи зачисляємо городища над нижнім бігом Прип'яті: в Мозирі, Шепеличах, Чорнобилі, Гриневичах

⁵⁾ Досліди О. Цинкаловського в роках 1933—1939.

⁶⁾ Досліди О. Цинкаловського в роках 1933—1936.

і городища над рікою Уж в Славечні, Овручі, Ужомирі, Норинську, Літежі, Ясногородці, Коростені і ін. Значні курганові могильники знаходяться тут в Демирі, Горностай-полі і інших місцевостях. Так городища, як і могильники східнього Полісся творять окрему групу і їх етнічна приналежність в добі раннього середновіччя до Деревлянських племен не улягає сумнівам. Ця група городищ відчиняла браму на водний шлях Прип'яті і вгору нею на захід до Буга, чи полудневими притоками на багату Волинь.

**

В VII—IX століттю над середнім Дніпром, на воднім шляху „із Варяг во Греки” повстає руська держава. Столиця цієї держави Київ стає не лишень адміністраційним, але і торговим осередком цілого краю. Положений нижче устя рік Прип'яті і Десни, на шляху, що вів до Константинополя, стає Київ великим торговим осередком для цілої водної системи Дніпра, як також місцем, де гуртовано товарі призначені для торгу з Візантією на полудні, з Польщею і Чехами на заході, та арабськими країнами на сході. Потуга Київської держави спиралася на данинах, стягуваних з земель положених над верхнім і середнім Дніпром, Прип'яттю і Десною. На сталім допливі матеріяльних дібр з тих земель оперта була політична сила старої Русі. Стараючись поширити свої границі на захід і схід Київська держава була змушена дбати про охорону водних шляхів, волоків і просмиків, що лучили на заході головні артерії з допливами Висли і Німана, а на сході через Десну, Соїм і північний Донець з Волгою.

Торговий шлях з Волги до Києва, що про нього згадують арабські джерела, позначений знахідками скарбів арабських монет [17 і 18]. Такі скарби дуже рідко можна зустріти на степовім шляху вздовж Чорного моря, чи в нижнім бігу Дніпра. Торговий шлях Десною, позначений скарбами і арабськими монетами з IX і X ст. вів до Києва — Куяби [11]. Арабські купці не обмежувалися одначе Києвом і очевидно шукали нових ринків збуту і доріг далі на захід і північ на поліські землі, аж до побережжя Балтику. З тих шляхів, один сухий вів через Волинь, Червенські городи і Краків до Праги і позначений на Волині знахідками

срібного начиння (Хоняків, Острозького пов., Дубище, Староконстантинівського пов. [21], арабськими монетами з Бубнова і Городка над Бугом, як також арабським амулетом з того ж городища [47]). Нашу теорію потверджують також знахідки арабських скарбів на східнім відтинку цього шляху, в б. Київській губернії (12 скарбів), а на західнім відтинку недавно відкритий скарб арабських монет з Клюкович, пов. Семятичі [10], як також скарб арабських диргемів з місцевости Чехи над Вепром, на захід від Люблина [36].

Другою дорогою, яку використовували арабські купці, була водна дорога Прип'яті, що над середнім Бугом лучилася з старим шляхом, що йшов уздовж цієї ріки з полудня на північ. З терену цього шляху походять також чисельні знахідки скарбів арабських монет. В періоді IX—XIV віку використовували ці шляхи київські і волинські князі не лишень для військових цілей, але також як водний шлях до своєї торговельної факторії — Дрогичина над Бугом. Товари могли бути перевожені з найдальших закутків Русі і арабських країв по Прип'яті до Дрогичина, а звідти до Польщі, чи на балтицьке побережжя. Над тим водним шляхом постають в IX віці, або й раніше такі укріплені городи, як Мозир, Турів, Пінськ і Бересте над Бугом.

Наплив арабських диргем до слов'янських країв, а в тім і до Києва, мусів мати вплив на постання усталеної вимірної одиниці на Київській Русі. Вартість диргеми рівнялася вартості одної шкурки куниці, чвертка диргеми представляла вартість шкурки „вевериці”-білки. Це дає нам право припускати, що власне „куни” (шкірки куниць) в краях над середнім Дніпром, а пізніше в Київській державі почали вживатися на означення гроша взагалі (Руська Правда). Найближчим тереном, звідки достарчали до Києва шкури таких звірят як куниці, соболі, бобри і видри — були поліські пущі, через котрі переходив водний шлях Прип'яті.

Цєю ж дорогою були поширювані шиферні пряслиці з Овруцького лупака, що їх часто знаходимо в Польщі та надбалтицьких краях, на городищах і оселях періоду раннього середньовіччя. Пряслиці ці вироблялися в періо-

ді від VII до XII ст. з лупаків, що виступають у водоймищі ріки Уж [2], а їх поширення на заході, півночі і сході промовляє за тим, що діставалися вони з-над Прип'яті водною дорогою до Польщі, на схід над Волгу і на північ, до Новгороду і Ладоги. Знаходили такі пряслиці навіть в Скандинавії [32].

Прип'ятська дорога була знана збирачам данини — київським князям, руським купцям і мабуть арабським купцям, що перебували в Києві. Групи купців відвідували очевидно чисельні погости на Поліссю, до котрих, ще перед весняними розтопами, стягали товар з приналежних до них „волостей”. Одну з таких виправ описано в Літописі, коли то князь Ігор вибирався збирати данину „на землю Древлян”, князі котрих, за словами літописця „розпасли землю древлянську” [25].

Водний шлях Прип'яттю на захід до Польщі і Прибалтики, від часів Олега і Ігоря привертав на себе увагу київських князів. Постає над Прип'яттю город Турів і турівське князівство. На турівським престолі сиділи сини і найближчі кривні великого київського князя, що свідчить про велике значіння цього князівства, що його землі простягалися по обох сторонах Прип'яті. Турів був укріпленим городом на цім великім шляху. Крім Турова, укріпленими городами, що охороняли стратегічні пункти цього шляху були Пінськ, Ратне, щоб згадати важніші. Чисельні городи, а серед них Варяж над Стиром були городами з включно варяжською залогою.

Найбільш небезпечний відтинок шляху знаходився у верхнім бігу Прип'яті Піни і Ясельди, де товар треба було перевантажувати з більших річних суден до малих човнів, що могли свобідно перепливати плиткими і вузькими річечками і розливиськами. В сучасній географічній номенклатурі Полісся (західнього) затрималося мало таких назв як „волок”, хоч маємо згадки про волюки в „Писцевой Книге Пинского и Клецкого Княжеств” з XVI ст. Крім урочища „волок” на захід від озера Тур „Писцевая Книга” згадує волок при джерелах ріки Піни, недалеко села Городище і другий волок на річці Ясельді.

Брак волоків на вододілі межі Прип'яттю і Бугом та Німаном треба пояснити топографічними властивостями того вододілу.

На цих небезпечних відтинках заложені були охоронні городи і городки, в котрих утримувалися сталі залоги, що забезпечували перевіз з далекого Києва до Берестя, Дрогичина і далі на захід. Про сталий догляд цього відтинку водного шляху, де мабуть доходило до частих сутичок з охочими до легкої наживи напасниками, свідчать не лише охоронні городи, але також часті знахідки зброї: мечів, вістер від списів, залізних сокирок і шоломів. Мечі, що походять з околиць середнього Буга і верхніх доріччя Прип'яті належать до типу т. зв. вікінгських мечів IX—XIII віку. Походять вони з випадкових знахідок в Кодні [3], Вільці Угруській, на урочищі „Старина”, Грабові, Ковельського повіту (перстенева городище)⁷⁾, Боровім, Ковельського повіту (розкопаний курган) [39], Дружилевичах і Озяті, Кобринського повіту [26]. З Мотоля над Ясельдою, як подає Покровський [26], походить шолом з бронзовим шишаком. Часом сама назва городищ і сіл промовляє за тим, що були це оселі, де утримувалися військові залоги, як напр. Ратне, Войнівка, Щитне, Варяж і т. д.

Найстаршими засобами комунікації, що з них користало місцеве населення над Прип'яттю і її чисельними притоками були більші і менші „плиси” (від слова „плисти”). Прототип такого плиса з пов'язаних бодай двох трьох колод вживаний ще й досі на Поліссю для переправи через річки і води. З лодок знали тут „дуби”-довбані, „човни” — також довбані, „крипи”, „берлини” і „ком'яги”.

Деякі судна вироблювано над допливами Прип'яті, далеко на північ і полудне, де зберіглися такі назви сіл як Кораблище в Рівенському повіті, Ботники в Пінському повіті, Смоляри в Любомельському повіті і Плисаки.

В пізніших часах плиси використовувано не лише як комунікаційний засіб, але як і товар, сплавляючи найкраще дерево з поліських пушч до Балтику. Матеріал на плиси стягано в зимі до рік і потічків т. зв. „теребіжами” (від слова теребити-волочити), в'язано вербовими і березовими

⁷⁾ Дослід О. Цинкаловського в 1933 р.

крутілями і під час весняних повіней спускали їх за бігом рік. Готові плиси в'язали так, що поставав довгий ланцюг плисів. На переднім поміщували велике весло, котрим керували плис, а на заднім осаджували гальмо в формі простопадного стовпа, що його в потребі вбивали в дно ріки і тим способом стримували рух цілої каравани плисів. Кожна каравана плисів везла з собою, звичайно, готові човни довбанки, крипи або ком'яги. Таким способом доставляли до степового, безлісного простору дерево потрібне на будову стін городищ, домів і човнів довбанок, які використовували для виробу більших суден, надбудовуючи над такою довбанкою боки з дощок.

Арабський письменник Юрагим ібн Якуба, описуючи слов'янські краї, згадує, що слов'яни використовували річки для плавби.

Як виходить з археологічних дослідів переведених в Україні, в Польщі і на полудневім побережжю Балтику, слов'янські судна були роблені з дубового дерева, а щілини були забивані мохом, або шерстю звірят змішаною з товщем. Судна знайдені на схід від Висли були пристосовані до весел і парусів і окремі частини судна були часто в'язані залізними заклепками [23]. Мабуть про такі судна згадує грецький цісар Константин Порфирородний в своїй праці „Про керування державою” подаючи, що з початком листопада князь з усіма Русами виходить з Києва і йде до земель підвладних йому слов'янських племен, що платять йому дань. Цілу зиму проводить він на збиранню данини, а в квітні, коли сплинуть Дніпрові криги, вертається до Києва. В непрохідних лісах підвладні слов'яни, цілу зиму рубають величезні дерева і поспішно обстругавши стягають до води. З приходом весни ці колоди пливають до Дніпра, де слов'яни продають їх Русам. [27] Остаточний „оспрят” чи „набій” суден відбувався в Києві. Згадку про це подає в своїй нотатці Готський Топарх (X стол.) подаючи, що оспрятані лодки сягають до 20 м. довжини і можуть помістити 20 осіб.

До якого ступеня Русичі-варяги і слов'яни були прив'язані до своїх суден — що відіграли основну роль в опануванні водних шляхів, підбиттю країни і забезпеченню по-

буту військовим ватагам — свідчить факт, що небіжчиків ховали в човнах, про що згадує арабський купець-подо-рожник Ібн Фадлан. Звичай цей від найдавніших часів за-корінився і на Поліссю, де відкрито поховання в човнах довбанках [1]. Відгуком цього старого звичаю, що розви-нувся серед плаваючих мандрівників, було те, що з човна-житла, назва „домовина” — хата перейшла і на труну. Можливо, що звичай ховати в човнах був принесений ва-рягами Русами, однак він скоро прийнявся й серед місце-вого населення, що жило над водними дорогами опанова-ними Русами.

Над Прип'яттю, човен для місцевого населення не був знаряддям для далеких військових, чи торговельних ви-прав, але був кінцевим засобом щоденної комунікації.

З човном були зв'язані: рибальство, полювання, зв'я-зок з сусідніми селищами чи городами, утеча від нападу ворогів. Човном перевозено тягарі; при допомозі плисів і човнів відбувалася мирна міграція слов'янських племен, що заселяли доріччя Прип'яті, Дніпра і Десни.

До 1939 року на західнім і середнім Поліссю затри-мався звичай мандрівки цілих родин на час сінокосів до віддалених від осель на кілька, а часом і кільканадцять км. розлогих травянистих луків. Такий виїзд на „чужину” (на чужі землі) відбувався так, що на човни, пороми чи плиси вантажили увесь хатній достаток: воза, коні, пов'язані би-чівками корови, дещо з хатнього устаткування і нарешті ціла родина поліщука сідала до човнів і відпливала на сі-нокос. В опустілих селах лишалися лишень старші люди і хворі. Хто був свідком такого масового виїзду населення разом з достатком, той без труду може собі представити, як виглядала мандрівка слов'ян уздовж Прип'яті і її до-пливів.

В ХІХ стол. та пізніше в роках 1933-39, коли перево-дили інтенсивну меліорацію Полісся і копали чисельні ро-ви, що перерізували багна і трясовиська дуже часто вико-пувано під верствою торфу човни-довбанки. (Сераховичі, Тур)⁸⁾ та залізні якори різних розмірів і т. под. [40].

---

⁸⁾ Досліді О. Цивкаловського 1933—1935.

На просторі цілого водного шляху Прип'яті і її притоків, у старих оселях і городах існували від непам'ятних часів робітні лодкарів, що виробляли більші і менші річкові судна пристосовані до місцевих умов. На цілій Прип'яті славні були човни роблені в Турові, Столині, Пінську, Городищу і інших менших місцевостях.

В княжі часи висилані з товаром судна, забезпечувано місцями, де їх направляли на протязі плитких водяних просмиків, де судна „набивано” мохом і смолою. Отож, на вододілах поставали малі оселі-„смолярі”. На західнім Поліссю на вододілі Прип'ять-Буг, на полудне від озера Світязь, знаходяться аж три такі оселі: Смолярі Столинські, Смолярі Світязькі і Смолярі Роговські. Впадають в очі тут також такі назви, як: Будрики, Полозово, Кописть, Добрий Мох. Тож як видко водна дорога, що вела від Дніпра до Буга і Німана, була забезпечена не лишень городами для охорони, але і місцями направи для суден, що перепливали цей понад 750 км. довгий водний шлях.

Зіставлення цих фактів промовляє за тим, що київські князі і їх дружини прив'язували велике значіння до цього водяного шляху. Вихідці з-над Балтики варяги ще довший час утримували зв'язки з давнім краєм і не лишень утертою дорогою „із Варяг во Греки” але й водяним шляхом Прип'яті, що вів далі через Вислу, Лань, Північний Случ, Птич і Німан до Балтики. Археологічні знахідки з-нар Балтику, а навіть з Швеції часто походять з київських робітень. Торкається це передовсім ювелірських виробів, як також предметів філігранних і чернених. Натомість з полудневого побережжя Балтики на землі східніх слов'ян привожено надрейнські мечі з штемпелем “Ulfbert” [32]. Проф. Рибаків припускає, що мечі ці транспортовано водяним шляхом уздовж Двини.

Археологічні матеріяли, якими ми тепер розпоряджаємо, як також топономастичні матеріяли з-над Буга і Прип'яті, дозволяють припускати, що з-над Балтики вели до Києва три водні шляхи. Першим з них був шлях Висла-Буг-Прип'ять, другим — Німан-Щара-Ясельда-Прип'ять і нарешті третій — Німан-Лоша-Случ-Прип'ять. Цей останній шлях в IX і X ст. був у руках варяжських дружин з племе-

ні Турів, які, як згадує літопис, прибули з-над Балтики над Прип'ять і заклали город Турів. За переказом „Повісти Временних Літ” город Турів був закладений в 980 році вихідцями з Балтики. Серед назв місцевостей під Туровом затрималася назва села Тури, де знаходиться недосліджене городище і урочища: Тур-гора і Тур-колодязь [33 і 5].

В році 983 київський князь Володимир Великий відбув виправу на Ятв'ягів, очевидно використовуючи водний шлях Прип'ять-Ясельда-Щара і Німан. В році 1038 великий київський князь Ярослав Мудрий знову в поході на Ятв'ягів, правдоподібно використовуючи цей самий шлях. Виправи князя Ярослава повторюються в роках 1040 і 1044,

Косовиця сіна в болотах біля Прип'яті.

(За “Polish Countrysides”).

але цим разом вони були скеровані проти Литви. Мабуть на той час припадає закладення кількох городів на границях Ятв'ягів і Литви. Ці городи мали забезпечувати свободний переплив Бугом до Висли і Німаном до Балтики [22].

В році 1240-41, по знищенню столиці Русі - Києва, татарські ватаги, під проводом Гуюна і Кайдана, посунулися через Мозир — Турів, Городно, Пінськ, Клецьк і Слуцьк,

аж до Новгородка, обертаючи в попіл Турівсько-Пінське князівство. В роках 1260-62 литовські війська займають город Небель, перерізуючи водний шлях Прип'ятю, що належав до Волинсько-Галицького князівства. Висланий з Володимира відділ війська під проводом Василя вирізав в пень литовську залого, що займала цей важний город і привернув його до попереднього стану власности.

По опанованню Литвою Турівсько-Пінського князівства, і дрібніших князівств Клецького і Слуцького, литовсько-руські князі широко використовують водний шлях Прип'яті, що забезпечував їм доступ до Києва. З цього часу вже маємо досить докладні відомості як і про сам річковий шлях, так і про Ратне, город, що був ключем до дороги між Києвом і Польщею. Яке велике значіння надавали Ратному над Прип'ятю свідчить факт надання цього міста внукові великого князя Любарта, князеві Сангушці, протоплясті роду Сангушків Ратненських.

Поширюючи границі своєї держави на сході, польський король Казимир Великий, згідно з порозумінням заключеним в 1366 р. з великим князем литовським Ольгердом, займає Ратне і довгий пас землі на північний схід аж до села Невір. Цим він досягає не лишень стратегічну ціль, вбиваючи клина між Литву і Русь, але також одночасно здобуває випадову базу на воднім шляху, що вів Прип'яттю до Дніпра і Києва [37].

В XVI стол. київські, мозирські і пінські міщани користувалися водним шляхом Прип'яті для перевозу товарів з Києва в долину Буга, до Угруська, а далі до Холма і Люблина, одначе їм було наказано залишити цей шлях і керувати судна через Піну і Мухавець до Берестя і лишень звідти можна було керуватися до Люблина і інших міст Польші. Це обмеження спричинило розвиток другої артерії головного шляху через Піну і Мухавець до Берестя [4]. Повище обмеження вказує, як литовська влада старалася затримати в межах своєї країни перевіз товару, відколи західня Прип'ять попала в засяг Польської держави. Інші документи з XVI стол. наслідують нам умови, подорожі з Пінська до Києва, цебто використання середнього і східнього відтинку Прип'яті.

Документом тим є вирок королеви Бони з 1555 року в судовім процесі міщан пінських з городищанськими і торкався „даванія подвод под послы крулевсіє до Києва ідучіє рекою Припетею”, як також „змени комяг, чолнов и гребцов пинских”. В данім випадку ходило про перевезення королівського посла Вагановського, який „на тих же статках ,тимиж гребцами до Києва заехал ...и комяг и чолнов не вернул ко шкоде их великое”. Одповідаючи на суді городищенські міщани доводили, що „послове завше на чолнах пинских до Мозиря албо до Києва єжджевали” [8]. З королівського вироку видно, що дорога з Великого Князівства Литовського до Києва провадила Прип'яттю через Пінськ, Городище, Мозир, Турів, і цю дорогу відбували в ком'ягах, чи човнах порушуваних гребцями, що змінювалися в Турові, Мозирі і звідти верталися до дому. Як видно з „Ревізії Замків Українних”, списаної в XVI ст., з дороги Прип'яттю користувалися в 1542 році володимирські і луцькі купці і в Чорторийську над Стиром накладали на них зтяжке мито, яке гальмувало розвиток торгівлі цих найбільших і найбагатших міст Волині. [29].

Щоби хоч частково відтворити можливості плавби Прип'яттю і перехід з неї вузьким, двокілометровим сухим пасмом до середнього Буга, мусимо бодай поверховно познайомитися з новішими гідрографічними дослідями, веденими на тім терені перед 1939 роком.

Досліди доріччя Прип'яті від Пінська на захід, майже до самого Буга виказували, що певні відтинки цього басейну можуть бути зараховані з таким самим успіхом до стоків Прип'яті як і до стоків Буга чи Німана, бо вододіл проходить тут часто по маленьких піднесеннях надм, або дещо вищих понад загальний позем сухих горбків. Трудно тут говорити про якийсь лінійний вододіл [48]. Трудно також виділити спливи допливів Прип'яті, особливо при їх устю, де вони творять цілу сітку попереplitаних між собою відног. В часі весняної повені, коли ширина розлитих вод Прип'яті доходить до кільканадцяти кілометрів, взагалі не може бути мови про усталення якогось вододілу в тій околиці. На тих просторах виразний вододіл можна провести тільки в часі низького стану води. Так напр. вододіл

на півночі ріки Ясельди входить на обшир розлогих багон над каналом Огінського і тут цілком губиться. В дійсності вододіл тут є рухомий і стало пересувається раз на схід то на захід.

На Королівським каналі вододіл тяжко означити і напрямок води в нім залежить лишень від її позему, так що вона може плисти або на схід до Піни, або на захід до Мухавця [48].

Згадуване болото „Тенетисько”, з якого випливає Прип'ять, має тепер місцями характер млаки. Це чисельні трасовисьька, „вікна” і „плавни”, цебто плаваючі острівці і тільки де-не-де над загальною низиною підносяться „груди”. Ці розлогі багна простягаються між селом Загорянами і Пульменським озером в Любомельському повіті і сягають на заході до горбовини, що творить вододіл недалеко Буга. На цім, місцями неозначенім вододілі, багна Тенетисько в'яжуться біфуркаційними заглибинами з долиною ріки Буга. Одна з таких заглибин знаходиться недалеко села Столинські Смолярі, називається „Перекоп” і тягнеться до села Забужа над Бугом, друга простягається коло села Гороховище і доходить до долини Буга в околиці Опалина, третє біфуркаційне заглиблення лучиться під селом Рівне з невеликим потічком, що впадає до Буга [48]. При виході тих заглиблень терену до долини Буга стояли згадувані нами давні городища в Вільці Угруській, Опалині, Гущі і звідти ще в XI ст. вела дорога через Угруськ до Холма вгору рікою Угуркою. В цім власне місці схрещувалися прип'ятський водний шлях з старим шляхом вгору рікою Бугом до Дрогичина.

Західня частина прип'ятського шляху, при високім поземі води в Тенетиську, могла бути використовувана без потреби уживати волока, хоч плавба плиткими і часами зарослими корчами і зіллям просмиками мабуть наражувала човни на шкоду, тому човни перед входом до Буга направляли і наново смолили в Смолярах, де жили майстри з Столина, або місцевими майстрами-лодкарями (Смолярі Світезькі). Крім дороги з Ратна вгору Прип'яттю, вели з цього города ще два водні проходи до Буга. Один з них через озеро Тур і багна Грибино і Хореми, далі Турицею

на Городятин, Голинь до струги Вир, а звідти стругами до Солятина і Перевіща аж до ріки Копаївки, допливу Буга. Шлях цей, від озера Тур до Буга виносить 30 до 35 км. Третій шлях з Ратна вів через озеро Тур і на волок, звідти до струги Вир і до ріки Ритої, допливу Мухавця і до Берестя над Бугом.

Річки Рита і Копаївка, як свідчать самі їх назви, були очевидно штучно поглиблювані і регульовані для улегшення перепливу ними більших човнів. Згадку про подібне регулювання річечок, що в'язали дві більші водні артерії, маємо виписану на пам'ятковім хресті, про що згадує Воронін у своїй праці [7], подаючи, що на т. зв. „Стерженським Хресті” при устю до Вільки річечки, що випливала з озера Стерж, викутий був такий напис „року 641 місяця липня 11 дня почав рити ріку сію аз Іванко Павловець і крест сей поставил”.

Від города Пінська на захід шлях вів рікою Піною, що губилася джерелами в розлогих Сваринських і Пoviцьких болотах і за Ямниками лучилася з допливами Мухавця. Ці болота в місяцях квітні і травні ставали величезними розливами вод, в котрих напрям течії часто залежав від сили і напрямку вітру. Ця дорога між Прип'яттю і Бугом була найкоротша. Дорогу цю хоронили на сході Пінськ і кілька менших городів над ріками Піною і Мухавцем, а на заході вона проходила під стінами старого города Кобриня і доходила до Берестя.

Очевидно шляхом, що лучив прип'ятську дорогу з Німаном і через неї з Балтицьким морем, були ріка Ясельда, що недалеко Пінська відгалужується на північний захід і перепливає через озеро Мотоль. Ясельда в мочарах Погоні лучилася з лівим допливом Німана, Щарою, і вела до пограничного руського города „Городна”, а звідти на Литву і до ятв'ягських земель. Цією дорогою очевидно відбувалися походи київських князів в XI і XII віках. Історичні джерела з XVI віку згадують тут серед чисельних урочищ „Волок” на Ясельді [24].

Ріка Ясельда випливає з розлогих мочарів недалеко села Трухановичів і пливе в полуднево-східнім напрямку і під Качановичами впадає до Прип'яті. На цій своїй дов-

жині пливе вона широкою болотистою долиною, а часом цілком зливається з довколишніми мочарами. Довжина ріки 250 км., з котрих ще й тепер 160 км. могли б бути придатні до плавби. Її допливи Сілець, Вільниця, Святополка, Жабна, Радоша, Меречанка, Жеголонка і Дорогобужа. В своїм бігу Ясельда як і Прип'ять розгалужується на масу відніг і пливе ліниво зі спадом 7 і пів м. на 80 км. Під селом Меречицею відходить від ріки на північ канал Огінського, що через мочарі Погоні і Меречанське озеро доходить до Щари, допливу Німана. В сучасну пору плавба суден на цій річці цілком залишена; поставлені у верхнім бігу ріки водяні млини цілком спаралізували судноплавство [37].

Згадані водяні сполюки між Прип'ятським шляхом і Бугом та Німаном не могли б дати повного образу водних доріг в доріччю Прип'яті, коли б ми не згадали про одну, мабуть також дуже стару водну артерію, що лучила Прип'ять з Німаном через доплив Німана р. Лошу. Шлях цей йшов вгору північною Случею, лівим допливом Прип'яті і як ми згадували давніше є позначений пам'ятками з римського періоду. На цім шляху до старого города Слуцька „Случеск” затрималася назва оселі Погост і городище Кіянгород [40]. Случ впливає з Олександрійських болот на північ від Слуцька і в тих багнах в'яжеться з Лошею допливом Німана.

На цім місці варто нагадати, що одна з відніг Німана ще й досі називається Русь (Russ), а при дельті Німана в Курісгафі знаходиться містечко, що має таку саму назву. В лицарських хроніках Тевтонського ордену є згадки, що під назвою „Russ” розуміли цілий правий беріг Німана. Місцеві Литвини слова „Рус”, „руський” перекладають словом гудас — гот [12].

Топографічні назви з корінем „Русь” зустрічаємо на терені водного шляху Ясельда-Німан. Лівий доплив Щари, Рось впливає з мочарів, з котрих бере початок і Ясельда. При стиках цих рік в місцевості Смоляниця (порівняй Смолярі у верхнім бігу Прип'яті), залишилися городища в Дубучині, Лискові, Порозові, завдання яких мабуть було забезпечувати перехід з Росі до Ясельди.

Цей короткий огляд водних шляхів Прип'яті і її допливів, як також протоків, що лучили Прип'ять з Бугом і Німаном, не вичерпує одначе всіх менших і менше відвідуваних водних доріг, що ними можна була дістатися з-над середнього Дніпра, Волині і Поділля до Буга і Німана, а звідти до Польщі і до побережжя Балтицького моря.

Ціллю нашої праці було довести, що такий шлях існував в часи глибокої передісторичної давнини і досяг свого найбільшого розвитку в часи Київської Руської держави.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонович В. — Археологическая карта Волинской губернии. Труды XI Археологического Съезда в Киеве, 1902.
2. Брайчевский М. Ю. — Про датування шиферних пряслиць. Археологія IV, 1950.
3. “Broń i Barwa”, 1937 Rocznik IV, zeszyt 1. Jarnuszkiewicz: Miecz wi-kiński z Bugu.
4. Wawrzyńczak. — Studja z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI st.
5. Військові мапи в поділіці 1:100,000.
6. Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. Rok 1927.
7. Воронин. — Средства и пути сообщения. История культуры Древней Руси, 1948.
8. Wyslouch S. — Poslugi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego.
9. Геродот. — Історія, кн. IV, див. Вестник Древней Истории, ч. 2 за 1947 р.
10. Gurpienec. — Nieznane znaleziska monet wczesno-średniowiecznych. Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii w Łodzi.
11. Данилевич В. С. — Монетные клады Киевской губернии до первой четверти XV ст. Труды IX Археологического Съезда в Вильно 1893.
12. Драшевский Н. К. — К лингвистическому анализу имен связанных с корнем „Русь”. Записки Северо-Западного Отдела Импер. Общества Истории и Древностей Российских, 1912.
13. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego, 1939.
14. Клейн Л. — Вопросы происхождения славян. Советская Археология, т. 22, 1955.
15. Кузаренко Ю. В. — Памятники железного века на территории Полесья, 1961.
16. Левченко М. В. — Очерки по истории Русско-Византийских отношений. АН СССР, 1956.
17. Любимов. — Торговые связи древней Руси с Востоком в VIII—IX ст. Ученые Записки Саратовского Университета, т. I, 1923.
18. Марков. — Топография кладов восточных монет. СПб, 1910.
19. Материалы и Исследования по Археологии СССР, число 52.
20. Орловский Е. — Труды IX Археологического Съезда в Вильно, 1893.
21. Островский С. — Тарелка с арабской или армянской надписью из села Дубище. Труды III Археологического Съезда в Киеве.
22. Очерки истории СССР. IX—XIII ст. Том I. Москва, 1953.
23. Pieradzka K. — Walki Słowian na Bałtyku w X—XII st.
24. Писцевая книга Пинского и Клецкого княжеств. Труды Виленской Археогр. Комиссии.
25. Повесть временных лет. АН СССР. Ленинград, 1950.
26. Покровский Ф. Н. — Археологическая карта Гроденской губернии. Труды IX Археологического Съезда в Вильно, 1893.
27. Porfirogeneta K. — “De administratio imperia”.

28. *Prochnik J.* — Postępek prac melioracyjnych na Polesiu. Lwów, 1931.
29. Rewizja zamków ukraińskich Włodzimierza, Lucka, Krzemieńca w XVI st. „Архив Юго-Западной Руси” — Комисия для разбора древних актов.
30. *Рожанов.* — Деньги и денежное обращение. История культуры Древней Руси, 1948.
31. *Rozwadowski J.* — Studja nad nazwami wód słowiańskich. Kракów P. A. U., 1948.
32. *Рыбаков Б.* — Ремесло древней Руси. История культуры древней Руси, 1948.
33. Сербова И. А. Поездка по Полесью летом 1912 года. Записки Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества, 1913.
34. *Slavia Antiqua II.* A. Nadolski. Kilka uwag o inkrustowanym oszczepie.
35. *Сержанин И. Н.* — Млекопитающие Белорусской ССР. Минск, 1955.
36. Skarb dirhemów arabskich z Czechowa k. Lublina, znalezione w 1954 roku. Wyd. Ossolineum, 1957.
37. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i ziem ościennych. I—XIV. Warszawa, 1880—1897.
38. *Sulimirski T.* — Kultura Łużycka i Scytowie. Wiadom. Archeologiczne. 1939.
39. Труды III Археологического Съезда в Киевѣ.
40. *Татур Г. X.* — Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии. Минск, 1892.
41. *Третьяков П. Н.* — Восточно-славянские племена. АН СССР. Москва, 1955.
42. *Тутковський П.* — Зональність ландшафтов и почв Волинської губернії.
43. *Тутковський П.* — Янтарь в Волинської губернії. Труды Общества Исследователей Волини. 1911, том IV.
44. *Тутієніcki К.* — Ziemie polskie w starożytności. Poznań, 1951.
45. Українська Радянська Енциклопедія, том 11, гасло „Прип'ять”. Київ, 1961.
46. *Супкатowski A.* — Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961.
47. *Супкатowski A.* — Amulet z Gródka nad Bugiem. “Z otchłani Wieków”, 1961, zeszyt 1.
48. Szczegółowy podział dorzecza Prypeci. Ministerstwo Komunikacji. W-wa, 1933.
49. *Jajdźewski K.* — Atlas do pradziejów Słowian. Łódź. 1949.

ЛІТЕРАТУРА

(Додаток Редакції ІДВ.)

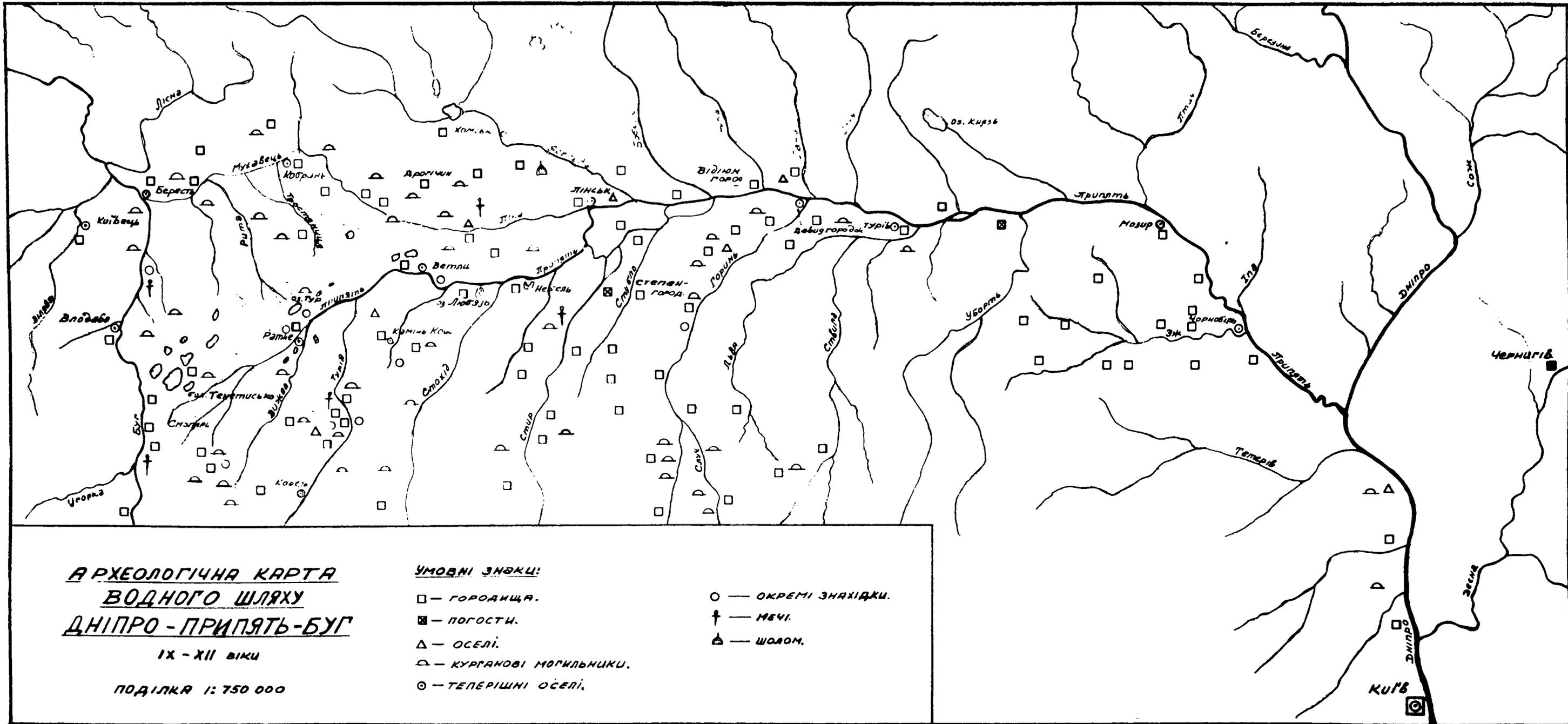
- Артюшенко О. Т.* — Історія розвитку рослинності західноукраїнського Полісся в пізньольдовиковий і післяльдовиковий час на основі спорово-пилкових досліджень „Укр. бот. журнал”, т. XIV, 1957, № 1.
- Афанасьев Д. Я.* — Заплавні луки ріки Десни. Київ, 1941.
- Богомолов Г. В.* — Проблемы Полесья. Сб. „Советская геология”, 1948, № 35.
- Богомолов Г. В.* — Первоочередные задачи при решении проблемы осушения Полесья. Сб. „Советская геология”, 1948, № 35.
- Бондарчук В. Г.* — До питання про четвертинні відклади низу р. Прип’яті. Четвертинний період, вип. 11, 1936.
- Брадіс С. М.* — Рослинність східної частини Малого Полісся та питання ботаніко-географічного районування західних областей УРСР. „Укр. бот. журнал”, т. XIV, 1957, № 4.
- Бучинский И. Е., Розова Е. С.* — Климатические особенности Украинского Полесья. Природные условия и ресурсы Полесья, Труды конференции по вопросу развития производительных сил Полесья УССР. Изд-во АН УССР, 1958.
- Варава К. М.* — Підземні води Українського Полісся. Вид-во АН УРСР, 1959.
- Вернандер Н. Б.* — Географія ґрунтів України. Вид-во „Радянська школа”, 1952.
- Вернандер Н. Б.* — Почвы Полесья УССР и некоторые пути повышения их плодородия. Природные условия и ресурсы Полесья. Вып. 1, Изд-во АН УССР, 1958.
- Войтков А. И.* — Климат Полесья. В книге: „Очерки работ Западной экспедиции по осушению болот”. (Приложение). Спб., 1899.
- Войтков А. И.* — Пинское Полесье и работы по его осушению. Сб. „Воздействие человека на природу”, М., 1947.
- Вознячук Л. Н.* — Материалы к изучению смерчей на территории Белоруссии. „Ученые записки Белорусского университета”, серия геол.-геогр., вып. 21, Минск, 1954.
- Глібко М. І.* — Геологічні та геоморфологічні умови ґрунтоутворення в Чернігівській області. Зб. „Труди геогрф. ф-ту Київськ. ун-ту”, т. 2, 1953.
- Гоголев И. Н.* — Рендзинные (перегнойно-карбонатные) почвы западно-украинского Полесья и их генезис. Вып. I. Изд-во АН УССР, 1958.
- Грубрін Ю. Л.* — Геоморфологічне районування басейну р. Стиру. Зб. „Труди геогр. ф-ту Київськ. ун-ту”. 1957, № 4.
- Дзямєнцэву, Шкляр О. Ф., Якушка О. Ф.* — Природа Беларусі. Мінськ, Держ. учбова-педагогічне вид-во, 1959.
- Дмітрієв М. І.* — Граница моренних відкладів Дніпровського зледеніння. „Вчені записки Харківськ. держ. ун-ту”, кн. 8—9, 1937.
- Западное Полесье УССР (Развитие и размещение хозяйства). Изд-во АН УССР, 1956.
- Закревська Г.* — Геологічний та геоморфологічний нарис Чернігівського Полісся. „Праці інст-ту геол. Укр. Акад. наук, вип. III, 1936.

- Заморій П. К., Дідковський В. Я.* — Геоморфологія долини р. Уж (правої притоки р. Прип'яті), „Наукові записки Київськ. ун-ту”, т. XIII, вип. III, 1954.
- Заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції на 100 га землі на Поліссі УРСР. Київ, Держсільгоспвидав, 1957.
- Зеров Д. К.* — Болота УРСР, рослинність і стратиграфія. 1938.
- Зеров Д. К.* — Нарис розвитку рослинності на території Української РСР у четвертинному періоді на основі палеоботанічних досліджень. „Ботанічний журнал АН УРСР”, т. IX, 1952, № 4.
- Коржув С. С.* — Рельєф Припятского Полесья. Изд-во АН СССР, 1960.
- Лавриченко Д. Д.* — Наукові основи підвищення продуктивності лісів Полісся УРСР. Вид-во УАСГН, 1960.
- Личков Б. Л.* — К вопросу о геологической природе Полесья. „Изв. АН СССР”. Л., 1928.
- Личкова Е. Л.* — До питання про причини утворення Поліських боліт, 1931.
- Лушинович И. С., Скоропанов С. Г., Денисов З. Н.* — Преобразование природы Полесской низменности. М., 1953.
- Маккавеев А. А.* — Четвертичные отложения Припятского Полесья. Вопросы гидрогеологии и инженерной геологии. „Труды Всесоюзного н.-и. ин. гидрогеологии и инженерной геологии”, сб. 18, 1959.
- Моляко Г. І.* — Геоморфологія і четвертинні відклади межиріччя Прип'ять — Десна. Четвертинний період, вип. 11, 1936.
- Маринич О. М.* — Геоморфологічне районування долини р. Південна Случ. сб. „Труды географ. ф-ту Київськ. ун-ту”, 1953, № 2.
- Маринич О. М.* — Основні риси будови та історії розвитку річкових долин Українського Полісся. Географічний збірник географ. товариства УРСР, вип. I, 1956.
- Маринич О. М.* — Про льодовикові та водно-льодовикові форми рельєфу Українського Полісся, „Наукові записки Київськ. держ. ун-ту”, т. 17, вип. 1, 36. географ. фак-ту, 1958, № 5.
- Матеріали Республіканської наради працівників сільського господарства Полісся. Київ, 1952.
- Мовчан В. А.* — Водойми Полісся Української РСР, їх іхтіофауна і методи підвищення рибопродуктивності. Зб. „Праці Київськ. ун-ту”, Природн. науки, 1954.
- Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. Вид-во Київськ. ун-ту, 1955.
- Орел Н. Д.* — Опыт типологической классификации ландшафтов Волинского Полесья. „Географ. сборник” № 4, Изд-во Львовск. ун-та, 1957.
- Очерки работ западной экспедиции по осушению болот (1873—1898) (составлены И. И. Жилинским), 1899.
- Поварніцин В. О.* — Ліси Українського Полісся. Вид-во АН УРСР, 1959.
- Потребняк П. С.* — Лісорослинні умови Правобережного Полісся України. Зм. „Труды лісової дослідної справи на Україні”, вип. VII, Харків, 1927.
- Родіонов С. П.* — Геологічна будова і мінерально-сировинні ресурси Полісся „Геологічний журнал”, вип. 1. Вид-во АН УРСР, 1954.

- Ревера О. З.* — Сезонний стік рік Західного Полісся і Волинської височини. Зб. „Наукові записки Київського університету”, т. XVII, вип. 1, 1958.
- Руденко Ф. А.* — Гидрогеология правобережной части Украинского Полесья. Наукові записки Київського університету, т. 12, вип. 4, 1953.
- Сирота Н. П.* — Фізико-географічне районування Житомирського Полісся. „Наукові записки Київського університету”, т. XVII, вип. 1, 1958.
- Танфильев Г. И.* — Болота и торфяники Полесья. Сб. „Географические работы”. М., Географгиз, 1953.
- Ткачук Л. И.* — Петрографія північно-західної частини Українського кристалічного масиву (Ровенська область). Львів, 1948.
- Труды общества исследователей Волыни, т. VI. Житомир, 1911.
- Тутковский П. А.* — Конечные морены, валунные полосы и озы в Южном Полесье. Зап. Киевск. общества естествоиспыт., т. XVII, вып. 2, 1902.
- Тутковский П. А.* — Карстовые явления и самобытные артезианские ключи в Волынской губернии. Труды общ. иссл. Волыни, с. VI, 1911.
- Тутковский П. А.* — Словечансько-Овруцький крає та узбережжя ріки Словечни. Труды фіз-мат. від. Укр. Акад. Наук, т. 1, вип. 1, 1923.

За О. М. Моринич —
Українське Полісся, 1962, Київ.

Коректор, О. Навроцький

**АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА
ВОДНОГО ШЛЯХУ
ДНІПРО-ПРИПЯТЬ-БУГ**

IX - XII ВІКИ

ПОДІЛКА 1: 750 000

УМОВНІ ЗНАКИ:

- — ГОРОДИЩА.
- — ПОГОСТИ.
- △ — ОСЕЛІ.
- △ — КУРГАНОВІ МОГИЛЬНИКИ.
- — ТЕПЕРІШНІ ОСЕЛІ.
- — ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ.
- † — МЕЧІ.
- △ — ШЛОМ.

